

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

ΣΕΙΡΑ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ

2

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα

κατά την Ύστερη Αρχαιότητα

Πρακτικά ημερίδας στη μνήμη του Ηλία Κόλλια, Ρόδος 19 Νοεμβρίου 2011

Επιμέλεια έκδοσης

ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ ΖΑΡΡΑΣ – ΜΑΝΟΛΗΣ Ι. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2014

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
Π. Μανουσάκη 5–Β. Χάλη 8
GR 741 00–Ρέθυμνο

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ–ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Αναπλ. Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)

ΒΟΗΘΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Δήμητρα Τσαγκάρη (Αθήνα)
Δρ. Σταυρούλα Οικονόμου (Αθήνα)

PUBLISHER

MEDITERRANEAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY
P. Manousaki 5–V. Chali 8
GR 741 00–Rethymno

PUBLISHING DIRECTORS, EDITORS-IN-CHIEF

Dr. Nikos Litinas (Rethymno)
Assoc. Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)

ASSISTANTS TO THE EDITOR

Dr. Dimitra Tsangari (Athens)
Dr. Stavroula Oikonomou (Athens)

Με την ευγενική στήριξη της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου

ΕΥΛΙΜΕΝΗ 2014
EULIMENE

ISBN: 978-618-80666-1-8

Η *EYAIMENH ΣΕΙΡΑ Αυτοτελών Εκδόσεων* περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωική / Υπομινωική / Μυκηναϊκή εποχή (12^{ος} / 11^{ος} αιώνας π.Χ.) έως και την Ύστερη Αρχαιότητα (5^{ος} / 6^{ος} αιώνας μ.Χ.). Πρόκειται για δοκίμια που δεν μπορούν, λόγω της μεγάλης έκτασής τους, να ενταχθούν στην ετήσια επιστημονική έκδοση της *EYAIMENHΣ*, όπως μονογραφίες, πρακτικά συνεδρίων και συμποσίων, δημοσιεύσεις ανασκαφών, συντάγματα νομισμάτων και εκδόσεις επιγραφών και παπύρων. Η *EYAIMENH ΣΕΙΡΑ* περιλαμβάνει, επίσης, μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχαιολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες. Η *EYAIMENH ΣΕΙΡΑ* δεν εκδίδεται περιοδικά.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τις παρακάτω οδηγίες:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία συνοδεύεται από μία εκτενή περίληψη μέχρι 3.000 λέξεις, σε γλώσσα άλλη από αυτή του κειμένου.
2. Συντομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *American Journal of Archaeology, Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.
3. Οι εικόνες πρέπει να υποβάλλονται σε μορφή αρχείου .tiff ή .jpg και σε ανάλυση τουλάχιστον 1,200 dpi (dots per inch) προκειμένου για γραμμικά σχέδια και 400 dpi για ασπρόμαυρες εικόνες (στην κλίμακα του γκρι). Όλα τα εικονογραφικά στοιχεία πρέπει να είναι αριθμημένα σε απλή σειρά.
4. Οι εργασίες υποβάλλονται σε ένα εκτυπωμένο αντίτυπο, συνοδευόμενο από το κείμενο και τις εικόνες σε ηλεκτρονικό μέσο αποθήκευσης δεδομένων (CD, DVD).

Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίσει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.

Οι συγγραφείς θα λαμβάνουν αντίτυπο της εργασίας τους σε ηλεκτρονική μορφή αρχείου .pdf και 10 τόμους *EYAIMENH ΣΕΙΡΑ*, τιμής ένεκεν.

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Π. Μανουσάκη 5 – Β. Χάλη 8, Ρέθυμνο – GR 74100

Δρ. Νίκος Λιτinas, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο – GR 74100

Δρ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος – GR 85100

web: <http://www.eulimene.eu/>

The *EULIMENE SERIES of Independent Publications* accommodates book-length studies in the fields of Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by the *EULIMENE SERIES* runs from the Late Minoan / Sub Minoan / Mycenaean period (12th / 11th cent. BC) through to the Late Antiquity (5th / 6th cent. AD). The *EULIMENE SERIES* is designed to accommodate extended essays too long for inclusion in the *EULIMENE* annual scientific Journal and they can be single author monographs, proceeding of *colloquia* and congresses, excavation publications, numismatic corpora and editions of inscriptions and papyri. *EULIMENE SERIES* also welcomes studies on Anthropology, Palaeodemography, Palaeo-environment, Botanical and Faunal Archaeology, the Ancient Economy and the History of Science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above. The *EULIMENE SERIES* appears irregularly.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by an extended summary up to 3.000 words is required, in a language other than that of the volume.
2. Accepted abbreviations are those of *American Journal of Archaeology, Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.
3. Illustrations should be submitted in .tiff or .jpg format of at least 1,200 dpi (dots per inch) for line art and 400 dpi for halftones (grayscale mode) resolution. All illustrations should be numbered in a single sequence.
4. Contributions should be submitted in one hard copy and a version on a digital storage media (CD, DVD).

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished.

Offprint of the work in .pdf format and 10 volumes of the *EULIMENE SERIES* will be provided to the authors free of charge.

Mediterranean Archaeological Society, P. Manousaki 5 – V. Chali 8, Rethymnon – GR 74100

Dr. Nikos Litinas, University of Crete, Department of Philology, Rethymno – GR 74100

Dr. Manolis I. Stefanakis, University of the Aegean, Department of Mediterranean Studies, Rhodes – GR 85100

web: <http://www.eulimene.eu/>

ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ ΗΛΙΑ ΚΟΛΛΙΑ

Περιεχόμενα
ΕΥΛΙΜΕΝΗ ΣΕΙΡΑ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ 2 (2014)

List of Contents	
EULIMENE SERIES OF INDEPENDENT PUBLICATIONS 2 (2014)	
Χαιρετισμός του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Ρόδου.....	8
Χαιρετισμός της Προϊσταμένης της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου.....	9
Πρόλογος των επιμελητών της έκδοσης	10
Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti.....	13
Νικόλαος Γκιολές , Η αρχιτεκτονική εξέλιξη της Ύστερης Αρχαιότητας	21
Ιωάννης Βολανάκης , Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της νήσου Ρόδου – Νεότερα ευρήματα	33
Παναγιώτα Ασημακοπούλου-Ατζακά , Τα ψηφιδωτά δάπεδα των νησιών του Αιγαίου, με έμφαση στα Δωδεκάνησα, κατά την Ύστερη Αρχαιότητα. Σχέσεις με τα ψηφιδωτά των προς Ανατολάς γειτονικών περιοχών.....	41
Nektarios Zarras , Early byzantine mosaic pavements from the Chatziandreou Basilica («Great Basilica») in Rhodes.....	81
Ελένη Παπαβασιλείου , Γενικές παρατηρήσεις για τη γλυπτική στη Ρόδο κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο: τύποι κιονοκράνων.....	105
Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου , Θαλάσσιοι δρόμοι στο Αιγαίο κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο: η μαρτυρία της κεραμικής.....	127
Angeliki Katsioti , The circulation of cypriot lamps in Late Roman – Early Byzantine Rhodes, Greece	153
Σοφία Ντιντιούμη , Εργαστήρια κεραμικής στα Δωδεκάνησα κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο: το παράδειγμα της Κω.....	167
Μιχάλης Κουτελλάς , Παλαιοχριστιανική Κάλυμνος.....	189
Άννα–Μαρία Κάσδαγλη , Το νόμισμα στα Δωδεκάνησα από τον 4 ^ο έως τον 7 ^ο αιώνα	217

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΣΕΒΑΣΜΙΩΤΑΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΡΟΔΟΥ

Η επιστημονική έρευνα σχετικά με τους πρώτους αιώνες της Χριστιανοσύνης στη Δωδεκάνησο αποτελούσε ανέκαθεν ένα ζητούμενο, όχι μόνον για την ακαδημαϊκή κοινότητα, αλλά και για την Ιερά Μητρόπολη Ρόδου και τον λαό της Δωδεκανήσου.

Σταθερή και αμετάκλητη υπήρξε η βούληση προς αυτό τον σκοπό εκ μέρους της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου, η οποία ενίσχυσε ενεργά την έρευνα προς αυτή την κατεύθυνση τα τελευταία χρόνια.

Ο ανά χείρας τόμος, με τίτλο «Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα», αποτυπώνει με τον πιο επιστημονικό και τεκμηριωμένο τρόπο τα αποτελέσματα της ομώνυμης ημερίδας που έλαβε χώρα στη Ρόδο στις 19 Νοεμβρίου 2011 και έρχεται ως το επιστέγασμα της από του 2011 έρευνας του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Παλαιοχριστιανικές Βασιλικές Ρόδου», που χρηματοδότησε εξ ολοκλήρου η Ιερά Μητρόπολις Ρόδου.

Για πρώτη φορά, σε ένα συλλογικό έργο παρουσιάζονται με άρτιο τρόπο και επιστημονικό κύρος, από τους καθ' ύλην ειδικούς επιστήμονες, πτυχές της ιστορίας, της θρησκευτικής και κοσμικής τέχνης, καθώς και της καθημερινής ζωής της Δωδεκανήσου κατά τους πρώτους Χριστιανικούς Χρόνους και την Πρώιμη Βυζαντινή Περίοδο.

Συγχαίρουμε τους αγαπητούς πανεπιστημιακούς δασκάλους και ερευνητές Νεκτάριο Ζάρρα και Μανόλη Στεφανάκη για την πρωτοβουλία τους και την ολοκλήρωση του δύσκολου έργου τους και ευχόμαστε η παρούσα έκδοση να αποτελέσει την αφετηρία για την εις βάθος μελέτη του Παλαιοχριστιανικού και Βυζαντινού υλικού πολιτισμού και ιστορίας της Δωδεκανήσου, πολλές πτυχές των οποίων παραμένουν ακόμη άγνωστες.

Ο ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ

† Ο ΡΟΔΟΥ ΚΥΡΙΛΛΟΣ

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΡΟΪΣΤΑΜΕΝΗΣ ΤΗΣ ΕΦΟΡΕΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ

Το 2011 η 4^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, αποδέχτηκε, ως όφειλε, την πρόταση του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου να συμμετέχει στη διοργάνωση της Ημερίδας «Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα» για τρεις λόγους: Πρώτον, ως περιφερειακή μονάδα του Υπουργείου Πολιτισμού, είναι υπεύθυνη για την έρευνα, τη μελέτη, την ανάδειξη, την προστασία και τη διαχείριση εκατοντάδων παλαιοχριστιανικών μνημείων και συνόλων στα Δωδεκάνησα. Δεύτερον, διότι οι Εφορείες Αρχαιοτήτων, ως ενεργοί φορείς και με διττό, διοικητικό και επιστημονικό ρόλο, στελεχώνονται από αξιόλογους και κατηρτισμένους αρχαιολόγους με πολυετή ανασκαφική εμπειρία και πλούσιο συγγραφικό έργο σε θέματα αρχαιολογίας και τέχνης της ύστερης αρχαιότητας. Τρίτον, διότι η δράση αυτή, έδινε στους εμπλεκόμενους επιστημονικούς φορείς, μια πρώτη ευκαιρία έμπρακτης συνεργασίας, και άνοιγε προοπτικές υλοποίησης νέων σχεδίων, σηματοδοτώντας την απαρχή ενός κύκλου συνεργασιών της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας με τα Πανεπιστήμια και άλλα ερευνητικά κέντρα. Μια σύμπραξη φορέων που εμπεριέχει τα στοιχεία της επικοινωνίας και της ανταλλαγής τεχνογνωσίας και ιδεών, μέσα σε ένα πλαίσιο ισοτιμίας και συλλογικότητας, όπου ενισχύεται η έρευνα και ο διάλογος και καλλιεργείται η γνώση και η δημιουργικότητα. Τέτοιες δράσεις συμβάλλουν και προωθούν την έρευνα, γίνονται αφορμή να δημιουργηθούν σε έναν τόπο επιστημονικοί πυρήνες και είναι επωφελή όχι μόνο για τους συμμετέχοντες φορείς και τα μέλη τους αλλά και για τη τοπική κοινωνία.

Οι εισηγήσεις των έγκριτων καθηγητών και οι εμπεριστατωμένες ομιλίες των συναδέλφων αρχαιολόγων της Υπηρεσίας και του Πανεπιστημίου Αιγαίου, που μελετούν επί σειρά ετών θέματα τοπογραφίας, αρχιτεκτονικής, γλυπτικής, νομισματικής, κεραμικής και είναι γνώστες των μνημείων της Ρόδου και των άλλων νησιών, και οι οποίες εγγυήθηκαν τότε την επιτυχία της ημερίδας, δημοσιεύονται σήμερα στον ανά χείρας τόμο, δημιουργώντας ένα πρώτο συλλογικό «εργαλείο» για την περαιτέρω μελέτη της ύστερης αρχαιότητας στα Δωδεκάνησα.

Ευχαριστίες απευθύνονται στον Αναπληρωτή Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αιγαίου, κ. Μανόλη Στεφανάκη και τον δρ. Νεκτάριο Ζάρρα, αρχαιολόγο, διδάσκοντα στο ίδιο Πανεπιστήμιο, για τον συντονισμό και την επιμέλεια των πρακτικών.

Αρωγός, πολλαπλά, στο εγχείρημα αυτό υπήρξε η Ιερά Μητρόπολη Ρόδου και προσωπικά ο Σεβασμιότατος μητροπολίτης κ.κ. Κύριλλος, ιεράρχης εγνωσμένου κύρους και ανοικτών πνευματικών οριζόντων.

Δρ. Μαρία Μιχαηλίδου

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΠΙΜΕΛΗΤΩΝ ΤΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Η Ημερίδα με τίτλο «Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα», τα Πρακτικά της οποίας περιλαμβάνονται στον παρόντα τόμο, αποτέλεσε το επιστέγασμα του ερευνητικού προγράμματος που υλοποιήθηκε από το Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου σε συνεργασία με την 4^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και με αποκλειστική οικονομική στήριξη της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου¹. Η κοινή δράση των δύο φορέων αποτελεί γεγονός πρωταρχικής σημασίας, διότι αναδεικνύει τα κοινά ενδιαφέροντα του Πανεπιστημίου Αιγαίου και της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Δωδεκανήσων και κυρίως τις δυνατότητές τους στην οργάνωση επιστημονικών προγραμμάτων, τα οποία στοχεύουν στην αξιοποίηση και προβολή του αρχαιολογικού πλούτου της νησιωτικής Ελλάδας. Ήταν, λοιπόν, σχεδόν αυτονόητο ότι μέσα από αυτή την επιστημονική συνάντηση θα τιμούσαμε τον άνθρωπο που αφιέρωσε τη ζωή του στην ανάδειξη και προστασία των πρωτοχριστιανικών και μεσαιωνικών μνημείων των Δωδεκανήσων και έναν ερευνητή που εκτιμούσε την αξία των επιστημονικών συνεργασιών, τον Ηλία Κόλλια. Αρκετά από τα πορίσματα που παρουσιάζονται εδώ αποτελούν συνέχεια των προσωπικών του επιστημονικών ερευνών, αλλά και των ευρύτερων προσπαθειών για την ανάδειξη και μελέτη όχι μόνο του μνημειακού πλούτου των Δωδεκανήσων, αλλά και του σημαντικού υλικού που φυλάσσεται στις αποθήκες της 4^{ης} ΕΒΑ, όπως αρχιτεκτονικά γλυπτά, κεραμική και νομίσματα.

Στα Πρακτικά περιλαμβάνονται δέκα μελέτες, από τις δώδεκα συνολικά ανακοινώσεις που παρουσιάστηκαν στην Ημερίδα, οι οποίες καλύπτουν ένα αρκετά ευρύ φάσμα για την αρχαιολογία και την τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την ύστερη αρχαιότητα. Την πρώτη μελέτη με γενικότερο περιεχόμενο για την εξέλιξη της αρχιτεκτονικής την περίοδο αυτή ακολουθεί η σύντομη παρουσίαση νέων παλαιοχριστιανικών βασιλικών στην ύπαιθρο της Ρόδου. Για τα ψηφιδωτά δάπεδα αφιερώνονται δύο άρθρα: στο πρώτο, εξετάζονται οι σχέσεις των ψηφιδωτών δαπέδων των νησιών του Αιγαίου με τις γειτονικές περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου, με την προσθήκη νεότερων στοιχείων και νέου φωτογραφικού υλικού. Στο δεύτερο, επιχειρείται η συνολική εξέταση των διακοσμητικών φάσεων της βασιλικής Χατζηανδρέου στους περισσότερο τεκμηριωμένους χώρους της βασιλικής με βάση τα ανασκαφικά στοιχεία από τη μελέτη των ημερολογίων και τη δημοσίευση νέου υλικού από το φωτογραφικό αρχείο της 4^{ης} ΕΒΑ. Η γλυπτική αντιπροσωπεύεται με μία μελέτη, στην οποία εξετάζονται συγκεκριμένοι τύποι κιονοκράνων, όπως τα «λυρόσχημα» και τα ιωνικά με συμφυή επιθήματα από τη συλλογή γλυπτών της 4^{ης} ΕΒΑ. Ακολουθούν τρεις μελέτες για την κεραμική, οι οποίες εξετάζουν σημαντικά ζητήματα της σύγχρονης έρευνας, προσφέροντας νέα στοιχεία για: α) την κυκλοφορία στο Αιγαίο συγκεκριμένων ειδών εισηγμένης, αλλά και τοπικής κεραμικής, β) την

¹ Για το ερευνητικό πρόγραμμα, βλ. Μ.Ι. Στεφανάκης - Ν. Ζάρρας - Ε. Παπαβασιλείου, «Η ύστερη αρχαιότητα στη Δωδεκάνησο: Παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Ρόδου. Μια ερευνητική συνεργασία του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου και της 4^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων», *ΔωδΧρ* 25 (2012), 162-180.

κυκλοφορία των κυπριακών λυχναριών στη Ρόδο και τις αλλαγές στις αγορές του Αιγαίου που επέφερε η ανάπτυξη των ροδιακών λυχναριών και γ) την τυπολογία και την παραγωγή των δωδεκανησιακών εργαστηρίων κεραμικής με αφορμή τα παραδείγματα που έχουν εντοπιστεί στην Κω. Η παλαιοχριστιανική Κάλυμνος είναι το θέμα της επόμενης μελέτης, στην οποία παρουσιάζονται τα νεότερα πορίσματα της έρευνας για τους παραθαλάσιους οικισμούς, τις βασιλικές, τις λουτρικές εγκαταστάσεις και τους τάφους και ο τόμος κλείνει με το άρθρο για τη νομισματική μαρτυρία στα Δωδεκάνησα από τον 4^ο μέχρι τον 7^ο αιώνα.

Η έκδοση των Πρακτικών πραγματοποιήθηκε χάρις στην οικονομική ενίσχυση της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου, που ενσαρκώνεται στο πρόσωπο του αρωγού σε αρκετές από τις αρχαιολογικές δραστηριότητες του Πανεπιστημίου Αιγαίου, μητροπολίτη Ρόδου κ. Κυρίλλου. Τον ευχαριστούμε θερμά. Ευχαριστούμε επίσης την προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανησου Δρ. Μαρία Μιχαηλίδου για τη στήριξή της, τόσο κατά τη διοργάνωση της Ημερίδας όσο και κατά τη διάρκεια επιμέλειας των Πρακτικών, καθώς και τη συνάδελφο αρχαιολόγο στην ίδια Εφορεία, Ελένη Παπαβασιλείου για τη συμμετοχή της στην οργάνωση της Ημερίδας. Ιδιαίτερος ευχαριστούμε τους συγγραφείς του τόμου για την ανταπόκρισή τους στην πρωτοβουλία μας να προχωρήσουμε στην έκδοση των Πρακτικών και για την άψογη συνεργασία μας σε όλο αυτό το διάστημα της προετοιμασίας της έκδοσης. Πολλές ευχαριστίες απευθύνονται, τέλος, στην Προϊσταμένη του Τμήματος Δημοσιευμάτων του ΤΑΠΑ, κα. Ελένη Κώτσου, η πολύτιμη εμπειρία της οποίας συνέβαλε κατά πολύ στην ολοκλήρωση της παρούσας έκδοσης.

Νεκτάριος Ζάρρας – Μανόλης Ι. Στεφανάκης

THE CIRCULATION OF CYPRIOT LAMPS IN LATE ROMAN – EARLY BYZANTINE RHODES, GREECE

During the 3rd century there was a rise of imports to Cyprus from thriving lamp production centers such as Corinth and Athens, which gave Cypriot workshops the opportunity to start reproducing them quite successfully. After having copied Italian forms during the 1st century, the Cypriot manufacturers¹ developed a preference initially for Corinthian forms and subsequently for Athenian ones (types Broneer XXVII and XXVIII), as research has already pointed out². Some of these imitations, among them products of eponymous Cypriot lamp-makers, reached the market of Rhodes.

Two main studies by Oziol and Bailey, which focused on the lamp collections of the Cyprus and the British Museum, defined the Cypriot production based on clay colour, size (which is smaller in relation to their models) and wall thickness. Even though Cypriot lamps share the same «eggshell» quality with the Corinthian prototypes, they are not as refined and they look brittle. Their fabric, powdery, yellowish brown and in most cases non-micaceous, is generally uniform, a characteristic that, as noted, is a distinctive

* This text is a short version of a related chapter about the Cypriot production from my post-doctoral thesis to be submitted to the Department of History and Archaeology, of the University of Crete, under the title *Lamps of the Late Antiquity from Rhodes (3rd - 7th centuries)*. I am grateful to the colleagues of the 22nd Ephorate of Classical and Prehistoric Antiquities, who conducted the excavations and allowed me to study the lamp material. I would like to thank my friends and colleagues Prodromos Papanikolaou, Kalliopi Bairami, Fotini Zervaki, Karen Garnett and Nektarios Zarras for their valuable help with the translation of this article.

¹ For the Cypriot lamp production and its features during the Late Roman Period, see T. Oziol, *Salamine de Chypre VII. Les lampes du Musée de Chypre*, Paris 1977, sporadically (henceforth: Oziol, *Salamine*); J.W. Hayes, *Ancient Lamps in the Royal Ontario Museum, I: Greek and Roman Clay Lamps*, Toronto 1980, 75-77; D.M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum, III, Roman Provincial Lamps*, London 1988, 297-300 (henceforth: Bailey, *Catalogue*). Specifically for the lamps of the 4th century and their workshops, see L.F. Diaz - D. Soren - I.V. Pinto, «A Guide to Oil Lamps Used in Curion in 365 AD», *RDAC* 1988, 179-184; J. Mlynarczyk, «Fourth Century AD Terracotta Lamps from Nea Paphos», in P. Åström (ed.), *Acta Cypria 2. Acts of an International Congress on Cypriot Archaeology (Göteborg 22-24 August 1991)*, Jonsared 1992, 255-271; idem, «Alexandria and Paphos: Lamp Producing Centres, Scientific Studies», in H. Meyza - J. Mlynarczyk (eds), *Actes of the II Nieborow Pottery Workshop (Nieborow 18-20 December 1993)*, Warszawa 1995, 207-211.

² Oziol, *Salamine* 194-196; Bailey, *Catalogue*, 298-299. The Cypriot imitations are considered contemporary with their prototypes; see Mlynarczyk, «Fourth Century», op.cit., 255-257, this argues for the massive volume of exchanges and the smoothness of circulation patterns.

feature throughout the island rather than a trademark of a single workshop³. Although this is not the rule, it appears that by the end of the 4th century the products become more micaceous in contrast to the purest and finest examples produced in the 3rd century. In some lamps of later date fabrics vary and a part of them should be considered imported, as some specific types were also discovered in Syria, raising the question of whether these were made in Cyprus or in Syria⁴. A few of the specimens from the material examined here, dating up to the early 4th century, were slipped, a feature extremely rare for Cypriot production, as already pointed out by Bailey⁵. Moreover, it has been observed that the use of slip on the lamps should not always be considered as a chronological boundary⁶.

The turn from the 3rd to the 4th century marks the transition from pierced handles to solid ones⁷. The half-pierced handles should be considered as an intermediate stage; the same feature is attested on Athenian lamps. Later Cypriot lamps have undefined base rings, signatures are rarely present, while the number of filling-holes are doubled. The finds from the excavation at Vasa Koilaniou conform to the basic chronological framework for the dating of Cypriot lamps from the middle of the 3rd century to the early 4th century⁸, a period to which most of the Rhodian finds belong, according to their typological features and their context. Our observations will focus on the Cypriot lamps found in Rhodes only, and not on Cypriot production *in toto*. The quality of these lamps varies, but the rather rare signed examples, some of which will be commented on here, typify the successful imitations.

Following the Vessberg classification, the Cypriot lamps found in Rhodes from the period under examination belong mainly in two types, t. 16 and 18, while some others conform to the t. 14 and 20, group⁹ that contribute little to the issue of dating, but provide a common terminology for researchers¹⁰.

Type Vessberg 16¹¹ includes lamps with panels in low relief. The handle, normally pierced, has two grooves that merge into one near the base-ring, while the later examples have solid handles. In this class the lamps Π 988 (ΜΑΡΚΟΥ) (figs. 1-2) and Λ 5446 (ΕΛΠΙΣΤΟΥ) (figs. 3-4) belong to a form that, as Bailey observed¹², is characterized by a nozzle projecting further from the perimeter of the shoulder than is usual in contemporary lamps. Most of the lamps with these features are signed and are dated in the 3rd, if not in the early 4th century. The form with the projecting nozzle must have

³ Hayes, *op.cit.* (n. 1), 75.

⁴ Hayes, *op.cit.* (n. 1), 75; Bailey, *Catalogue*, 282-283.

⁵ Bailey, *Catalogue*, 299.

⁶ D.M. Bailey, «Lamps in the Victoria and Albert Museum», *OpAth* VI (1965), 14, (henceforth: Bailey, «Lamps»).

⁷ Hayes, *op.cit.* (n. 1), 75.

⁸ J. du Plat Taylor, «Roman Tombs at Kambi Vasa», *RDAC* (1940-1948), pl. IV. For the dating of the Cypriot lamps, see Hayes's short but concise note in Hayes, *op.cit.* (n. 1), 75-76.

⁹ For these classes, see Oziol, *Salamine*, 219-220; eadem, *Les Lampes au Musée de la Fondation Piericès Larnaca (Chypre)*, Nicosia 1993, 61-62; S. Bezzola, «Lucerne fittili dagli scavi di Paleopaphos (Cipro)», *Ausgrabungen in Alt-Paphos auf Cypern*, Bd. 5, Mainz am Rhein 2004, 77-79.

¹⁰ See the observations of Bailey, «Lamps», 13-14.

¹¹ For the characteristics see V. Barberis - L. Ferrero, «Un gruppo di lucerne cipriote dal Regio Museo Egizio e di Antichità», *Quaderni della Soprintendenza Archeologica del Piemonte* 24 (2009), 34-36.

¹² Bailey, *Catalogue*, 298.

been reproduced widely; for example, the archetype of the terracotta mould found at Pantikapaion, with a chariot on the discus and a laurel wreath on the shoulder¹³, should be traced back to a lamp of the Cypriot ΠΛΑΤΩ/ΝΟC found at Cherson in South Russia¹⁴. Lamps with the same characteristics should also be considered of Cypriot origin¹⁵, such as the lamp ΔΗΜΗΤΡΙ[ΟΥ], about which skepticism has been raised¹⁶. Apart from the aforementioned lamps (Π 988, Λ 5446), another lamp of this form was found in Rhodes, which was previously considered to be the product of a local workshop¹⁷; however, our further investigations suggest that the fabric is not that of Rhodes.

The best-known form of Cypriot lamps of the type Vessberg 16 and 18 (or the intermediate 16-18) is the one decorated with a multi-petalled rosette or scallop-shells on the disc, with pierced handles and either an undecorated shoulder or more commonly decorated with herringbone and panels¹⁸. Indicative of the type are lamps Λ 5188 (figs. 5, 6), ΠΧ 2774, (fig. 7), Λ 5189 (figs. 8-9). The signature ΠΛΑ/Τ[ΩΝΟC]¹⁹ in two lines, on the lamp ΠΧ 1528 (figs. 10-11), confirms its Cypriot origin and allows the dating of a lamp of fine quality, evidently influenced by the thriving Corinthian-Athenian types, to the 3rd century. The lamps Π 2687 (fig. 12) and the ΠΧ 1247 (fig. 13), of distinctly smaller size, are probably its derivatives²⁰. The excavation report is relatively more enlightening with regard to the lamp Π 2560 (figs. 14-15), with a signature in two or three lines on its half preserved base-ring. A coin dated to AD 305-310 found with the lamp provides an uncertain but relative *terminus post quem*. The facility of copying these lamps –most of which are signed and imitations of Corinthian and mainly Athenian forms– explains their popularity. In most publications these lamps are frequently confused with their Corinthian/Athenian prototypes, but their manufacturing details, the clay colour and texture, leave no doubt about their Cypriot origin. The pierced handle is a token of an earlier date compared to the solid one and the undefined base-ring is later than the circular grooved base-ring, since in the earlier examples the flat base was marked by a groove. The dating of these lamps from the mid-3rd to the early 4th century is corroborated by the excavation data.

The type Vessberg 18²¹ is characterized by a limited iconographic repertoire. Its first subdivision, Vessberg 18/Oziol 18a group, includes spherical lamps and is dated between the mid-3rd and the early 4th century, based on the excavations in the Salamis

¹³ D. Zuravlev, «Lighting Equipment of the Northern Pontic Area in the Roman and Late Roman Periods: Imports and Local Production», in V. Gabrielsen - J. Lund (eds), *The Black Sea in Antiquity. Regional and Interregional Economic Exchanges*, Aarhus 2007, 221, fig. 14.

¹⁴ O. Waldhauer, *Kaiserliche Ermitage: Die antiken Tonlampen*, St. Petersburg 1914, 60-61, no. 464, pl. XLIV.

¹⁵ For instance see Oziol, *Salamine*, 216-217, nos 640-643, pl. 36; Bailey, *Catalogue*, 298 (Q 2550-2553), middle of 2nd-middle of 3rd century.

¹⁶ Regarding its Cypriot origin, see Oziol, *Salamine*, 214-215, no. 635, pl. 35.

¹⁷ U. Hübinger, *Die antiken Lampen des Akademischen Kunstmuseums der Universität Bonn*, Berlin 1993, 110-111, no. 203, pl. 26, ΕΡΡΥΘΜΙΟΥ, from Rhodes, 3rd c.

¹⁸ For this form see respectively Bezzola, op.cit. (n. 9), 124-126 with examples from Palepaphos.

¹⁹ It is interesting that the circulation of the products of the workshop of ΠΛΑΤΩΝΟC, besides the markets of Cyprus and Rhodes was also attested in those of the Black Sea.

²⁰ The difference in size should not always be chronologically significant, see the remarks of Bailey, «Lamps», 17.

²¹ For the characteristics of that group see Barberis - Ferrero, op.cit. (n. 11), 38.

necropolis in Cyprus and more specifically grave 1 of Aghios Sergios²², while the second group, Vessberg 18/Oziol 18b, is related chronologically to the earthquake of 365, witnessed by the destruction levels at the sites of Maloutena at Nea Paphos²³ and at Kourion²⁴. This second subdivision includes smaller lamps, ovoid, with richly decorated shoulder, solid handles and a limited iconographic repertoire, usually taken from the world of public spectacles, with animal fights and chariot racing. Apart from the racehorse or the horse in parade, the discus is frequently decorated with symbols, for example a cross or a menorah, although lamps with such religious subjects have not been found in Rhodes. The largest assemblage of lamps of this subcategory has been unearthed in southwest Cyprus²⁵ and although no traces of workshops have yet been located, it is strongly believed that cities such as Kourion, Paphos or Amathus should be considered as lamp-making centres²⁶. This popular in Cyprus subcategory²⁷ is scarcely represented in Rhodes; for instance see P IX 2552 (figs. 16-17). In our opinion this is probably due to the rise of the imports from Athens, along with the gradual growth of the local Rhodian production, rather than to the decline of commercial activities between Rhodes and Cyprus during the middle years of the 4th century. As already noted, the finer products of this group are signed²⁸.

Finally, the type Vessberg 20 (Dobbins 9, form 3, «en galette», «gallet lamps»)²⁹, comprises of circular, flat lamps without handles and with the nozzle integrated into the perimeter of the shoulder; for reference we mention here lamp Λ 5159 (figs. 18-19). It has been argued that this type could originate either in Syria³⁰, where more than a hundred examples have been found, or in Cyprus, where most of them are located at sites in the north and east of the island; at Paphos they are significantly fewer³¹. Researchers such as Bailey or Hayes³² are reluctant to acknowledge a Syrian provenance; however Bailey lists similar lamps together with Syrian examples. We note here that no

²² V. Karageorghis, *Salamine* vol. 17. *Excavations in the Necropolis of Salamis IV*, Nicosia 1978, 27-58.

²³ Mlynarczyk, «Fourth Century», op.cit. (n. 1), 255, 258-263.

²⁴ Diaz - Soren - Pinto, op.cit. (n. 1), 179-184.

²⁵ Bezzola, op.cit. (n. 9), 86.

²⁶ Mlynarczyk, op.cit., 258-259; Bezzola, op.cit. (n. 9), 167.

²⁷ For this group, see W.A. Daszewski, Polish excavations at Kato (Nea) Paphos. Second preliminary report. Seasons 1968 and 1969, *RDAC* 1970, 136; idem, Polish excavations at Kato (Nea) Paphos in 1970 and 1971, *RDAC* 1972, 230; V. Karageorghis, *Salamis* vol. 3. *Excavations in the Necropolis of Salamis I*, Nicosia 1967, 113-114, pl. 50; Bezzola, op.cit. (n. 9), 83-85, 1165.

²⁸ Oziol, *Salamine*, 221.

²⁹ For the characteristic of this group, see Barberis - Ferrero, op.cit. (n. 11), 39-40; Oziol, *Salamine*, 279-280, although most of her views are revised today. See also Bezzola, op.cit. (n. 9), 144-147.

³⁰ J. Dobbins, *Terracotta Lamps of the Roman Province of Syria*, The University of Michigan, PhD thesis, Ann Arbor 1977, 67-71, 231.

³¹ A. Touma, «Quelques témoignages de la céramique sur les échanges syro-chypriotes à la période byzantine. Rappel des contextes stratigraphiques», in E. Villeneuve - P. Watson (eds), *La céramique byzantine et proto-islamique en Syrie-Jordanie (IVe-VIIIe s. ap. J.C., Actes du colloque tenu à Amman les 3-5 Déc. 1994)*, Beyrouth 2001, 52.

³² Bailey, *Catalogue*, 282-283; Hayes, op.cit. (n. 1), 76. Similar views are expressed in T. Oziol, «Quelques lampes de Constantia», in M. Yon, (ed.), *Salamine de Chypre, histoire et archéologie, État des recherches, Actes du Colloque International du CNRS (Lyon 13-17 mars 1978)*, Paris 1980, notes 398-399 and Touma, op.cit. (n. 31) 52.

other lamps originating from Syria have been found in Rhodes³³ and this could probably be interpreted as advocating their Cypriot origin. Besides, the fabric is typically Cypriot. On the other hand, Lightfoot suggested that the span of this form was limited and that it was produced in a single lamp-making centre³⁴. Reconsidering the views concerning their provenance, he mentions that lamps of this form were not found in other islands of the Aegean. However, taking into account not only the specimens examined here, but also two published examples, one from Rhodes –today in the Istanbul Museum³⁵– and one from Cos³⁶, we conclude that such premature opinions should be avoided. Their dating in the 6th century is generally accepted³⁷, but it could also extend to the first decades of the 7th century³⁸. From the rather limited and monotonous decorative repertoire of the type Vessberg 20, we distinguish the lamp Λ 5159, which has a –so far– rare decorative subject, a panther and an abstract sapling on its discus.

Signed lamps were mentioned briefly above, but their signatures offer grounds for further comment. First the lamp Π 988 (figs. 1-2) with the signature ΜΑΡΚΟΥ. Two more lamps of the same workshop have been found in the Dodecanese, one in Nisyros (MN 280)³⁹ and one now in the collection of the University of Lund⁴⁰. The same signature is also encountered on two lamps from Cyprus, one from a grave at Cherson, today in the Hermitage Museum, and one from Tomis (Costanza), in the Bibliothèque Nationale, Paris⁴¹. Although the features of all the above are clearly of Cypriot origin, mainly the

³³ With the exception of a lamp from Lindos, for which we cannot rule out an Egyptian origin. See C. Blinkenberg, *Lindos. Fouilles de l'Acropole 1902-1914. I. Les petits objets*, Berlin 1931, no. 3211, pl. 152. Generally the Syro-Palestinian lamps are rare finds in the Aegean, see respectively N. Poulou-Papadimitriou in P.P. Betancourt - N. Μαρινάτου - Τζ. Αλμπάνη - Κ. Παλυβού - Ν. Πούλου-Παναδημητρίου - S. German - S. McPherson, «Το σπήλαιο της Αμνισού: η έρευνα του 1992», *ΑΕ* 2000, 219-223.

³⁴ Ch. Lightfoot, «An unusual group of terracotta Lamps in the Cesnola collection at the Metropolitan Museum of Art», *Lychnological Acts 1. Actes du 1er Congrès international d'Études sur la luminaire antique (Nyon, Genève, 29. IX - 4. X 2003)*, (ed. L. Chrzanowski), Montagnac 2005, 203.

³⁵ D. Kassab - T. Sezer, Présentation de la collection des lampes en terre cuite du Musée Archéologique d'Istanbul, *Varia Anatolica I, Anatolia Antiqua. Eski Anadolu I* (1987), 38, fig. 13.

³⁶ N. Roumeliotis, «Παλαιοχριστιανικά λυχνάρια από την Αλάσσαρνα (σημ. Καρδάμαινα) της Κω», in G. Kokkorou-Alevra - A.A. Lemos - E. Simantoni-Bournia (eds.), *Ιστορία - Τέχνη - Αρχαιολογία της Κω, Α' Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο (Κως, 2-4 Μαΐου, 1997)*, Athens 2001, 262-263, no. 20, figs. 6, 20 (6th c. from ancient Halassarna (Kardamena) of Cos).

³⁷ Oziol, «Quelques lampes de Constantia», op.cit. (n. 32), 398, fig. 5.

³⁸ See Karageorghis, op.cit. (n. 27), 113-114, pl. 50 in Salamis, found together with a coin from the reign of Phokas (602-610).

³⁹ Found and donated by a Nisyrian, today in the Archaeological Museum of Nisyros, see, *Ερωσ. Από τη Θεογονία του Ησιόδου στην Υστερη Αρχαιότητα*, Κατάλογος έκθεσης στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Athens 2009, 253, no. 226, (A. Katsioti).

⁴⁰ A. Karivieri, «Lamps in the Museum of Classical Antiquities at Lund University», *Lychnological Acts 1. Actes du 1er Congrès international d'Études sur la luminaire antique (Nyon, Genève, 29. IX - 4. X 2003)*, (ed. L. Chrzanowski), Montagnac 2005, 188, no. 157, figs. 9-10, classified it with the Cnidian lamps. Although on page 187 she claims that the lamp must not have been bought from Rhodes, on page 188 she mentions that it was bought with the previous lamps, thus in Rhodes, and that it comes from Cnidus along with the lamp with the bestiarii that follows in our presentation.

⁴¹ Oziol, *Les lampes*, op.cit. (n. 9), 56, no. 82, fig. 12, 3rd century in the Pierides collection; eadem, *Salamine*, 194, 200, no. 579, pl. 32; Waldhauer, op.cit. (n. 14), 49, no. 312, pl. XXXIII, from a grave of the late 4th century at Cherson; C. Iconomu, *Opaite greco-romaine*, Constanza 1967, 21, 122-123, no. 639, fig. 39, 230, 2nd-3rd century; M.Ch. Hellmann, *Lampes antiques de la Bibliothèque Nationale, I, Collection Froehner*, Paris 1985, 41, no. 39, 4th century.

clay fabric and the base-ring form, neither Oziol nor Karivieri list the workshop among the Cypriot ones⁴². On the contrary, we believe that Hellman was right in doing so. What is more, the decorative subject on the discus of lamp Π 988 –an Eros on a dolphin, framed by a shrimp, a squid, a crab, a shell and a smaller dolphin–, although known on lamps of various origins, nonetheless appears with a certain consistency on lamps from Cyprus⁴³. The dating of this workshop is uncertain, but judging by their typological features these lamps could not go beyond the end of the 3rd or the early 4th century. All the aforementioned examples lack any excavation context; even the lamp Π 988 was collected during the removal of the upper, disturbed, excavation stratum. The lamp from Cherson was discovered in a grave, along with coins of Constantine the Great and of Theodosius, but the excavation report did not make clear whether the burials were consecutive or whether they formed a closed context. Another point that should be made here is that a workshop of a certain ΜΑΡΚΟΥ was active in the town of Tomis, located at Constanza in Romania⁴⁴. Even if we cannot rule out completely the possibility of this lamp-maker being the same person, the Cypriot features of all the aforementioned lamps compared to the inferior quality of the products of ΜΑΡΚΟΥ ΤΟΜΕΙΘΗ, the signature he uses on the base-ring makes this improbable.

The unique depiction of the bestiaries, holding a lash and performing acrobatics over a bear, is found on four lamps from Rhodes with Cypriot traits, Λ 5446 ΕΛΠΙ/CTO/Y (figs. 3-4), ΠΙΧ 2042 (fig. 20), ΠΙΧ 2400, ΠΙΧ 1235 (fig. 21), while a fifth lamp with the same scene, today in the collection of the University of Lund, comes from clandestine excavations in Rhodes or Cnidus⁴⁵. Three of the five (ΠΙΧ 2042, Λ 5446 and the lamp in Lund) were made in the same mould, while the other two (ΠΙΧ 2400, ΠΙΧ 1232) have the same subjects with minor differentiations, probably due to the wear of the mould. We cannot rule out the possibility that Λ 5446 –product of the otherwise unknown Cypriot lamp-maker ΕΛΠΙ/CTO/Y– had been used as the archetype for the rest of them. The relief letter M, which is accompanied, by the incised, signature ΕΛΠΙCTOY, could possibly referred to a section of the production load (=40), or could be a kind of a secondary (double) signature. Similar subjects were quite popular in Cyprus, as it is known that such public spectacles were quite common until at least the 6th century.

⁴² Oziol, *Salamine*, 194, 200, no. 579; eadem, *Les lampes*, op.cit., 56, no. 82, fig. 12; Karivieri, op.cit., 188, no. 157, fig. 9, 10. It is also obvious that it is not the homonym Corinthian workshop, for which see P. Bruneau, «Lampes corinthiennes I», *BCH* 95 (1971), 461; P. Pétridis, «D'un bout du golfe à l'autre: les lampes corinthiennes découvertes à Delphes», *BCH* 135 (2011), 330.

⁴³ See for instance Hübinger, op.cit. (n. 17), 110-111, no. 203, pl. 26, ΕΡΥΘΜΙΟΥ, from Rhodes 3rd century; Oziol, *Salamine*, 216, no. 640, pl. 36; R. Rosenthal - R. Sivan, *Ancient Lamps in the Schloessinger Collection*, *Qedem* 8 (1978), 39, no. 150 ΠΑΥ/ΛΟΥ. We note here that variations of the iconographic subject survive till the late 6th century. See S. Boyd, «A sixth century silver plate in the British Museum», in C. Mango - O. Pritsak (eds), *Okeanos, Essays Presented to Ihor Ševčenko on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students*, Harvard Ukrainian Studies VII (1983), 66-79.

⁴⁴ A. Radulescu, «Die locale Herstellung der Beleuchtungsgegenstände Lucernae», *Pontica* XIV (1981), 193-195, pl. VI, 1-4; A. Karivieri, *The Athenian Lamp Industry in Late Antiquity*, Helsinki 1996, 269. We believe that ΜΑΡΚΟΥ ΤΟΜΕΙΘΗ probably used Cypriot, maybe by the ΜΑΡΚΟΥ workshop, and not Corinthian prototypes.

⁴⁵ See Karivieri, op.cit. (n. 40), 188, fig. 8. In the figure the inventory number is erroneously written as 158 instead of 150. As already mentioned, it is not clear if these lamps were bought and found in Rhodes or if they were bought in Rhodes but were found at Cnidus.

Consequently, it would be reasonable to suppose that since these five lamps were found in Rhodes, the workshop of ΕΛΠΙΣΤΟΥ might actually be a local Rhodian one. However, the traits they share with the other Cypriot lamps do not support such a view. As for Karivieri's suggestion of a Cnidian provenance⁴⁶, we believe this is untenable because the whitish fabric of the four lamps, along with the lack of slip (no data are given for the lamp in Lund), are features unknown on Cnidian lamps.

The provenance of the lamp with the signature ΑΡΧΕΠΟΛΙΣ, Λ 5445 (figs. 22-23) is even more puzzling. Its features, the colour of the clay fabric and the lack of slip, are close to Cypriot products. The representation on its discus, a chariot as *pars pro toto* of the preference for spectacles and games, is rather unusual for the 3rd or 4th century. Still, it is surely no coincidence that the same subject is depicted on an almost contemporary lamp of the Cypriot lamp-maker ΠΛΑΤΩΝΟC⁴⁷ and on a gemstone from Cyprus⁴⁸. The inscription encircling the shoulder of the lamp under discussion should be considered as a salutation for the victory of the charioteer or the chariot-owner. On the earlier Italian lamps, the inscriptions on the discus were mostly names of gladiators or of winners in horse races⁴⁹. For instance, the name ΠΡΑCΙΝΟC on the discus of a Cypriot lamp reflects the preference for a specific racing team⁵⁰. The gemstone bears the inscription ΙΝΑC, probably referring to the same team, with the name slightly modified. A little later, during the 4th and 5th centuries, the Cypriot lamps with the racehorse or the horse parading still bear inscriptions on their discus, of smaller extent. Two lamps from the same workshop, with the signature ΑΡΧΕ/ΠΟΛΙ/ΔΟC in the genitive, were found in burials at Cherson, the first of them accompanied by coins of the 3rd century⁵¹; another one was found at Berenice and another at Isthmia⁵². It should be noted that Bailey left unidentified the lamp with the signature .ΡΧΕ, without even connecting it with the workshop under examination⁵³. On the other hand, Lindros Wohl argues vaguely for an Asian provenance for the lamp with the signature ΑΡΧΕ/ΠΟΛΙ/ΔΟC from Isthmia. A lamp typologically very similar to the one from Isthmia was considered to be of Cypriot provenance as it was found at Salamis or Kourion, although Bailey expressed the

⁴⁶ Karivieri, op.cit. (n. 40) 188, leaving many questions unanswered.

⁴⁷ Waldhauer, op.cit. (n. 14), 60, no. 464.

⁴⁸ L.P. Cesnola, *A Descriptive Atlas of the Cesnola Collection of Cypriote Antiquities in the Metropolitan Museum of Art, New York*, Boston Metropolitan Museum of Art 1885-1903 165, no. 42, pl. XV,74.

⁴⁹ Bailey, *Catalogue*, 110-111, fig. 112, with gathered examples. We mention as well the incised inscription with pedophile content that encircles the rim of an Italian lamp of the 1st century, see Hellmann, op.cit. (n. 41), 26, no. 22. See also Bailey, *Catalogue*, 403, Q 3240, pl. 116, a Corinthian lamp with the names of *hoplomachoi* on the discus, first quarter of 2nd c.

⁵⁰ Oziol, *Salamine*, 211, no. 625 with the inscription ΠΡΑCΙΝΟC.

⁵¹ Waldhauer, op.cit. (n. 14), no. 482, 483, pl. XLVI and B, ΑΡΧΕ/ΠΟΛΙ/ΔΟC. On the lamp no. 483 on p. 62, the name of the workshop is mentioned vaguely, while at the same time in Figure B the signature of the workshop is reproduced.

⁵² B. Lindros-Wohl, «Darkness and Light. Lamps from a Tunnel at Isthmia, Greece», *Nouveautés Lychnologiques-Lychnological News, Lychnoservices, Lychnological Acts 1. Actes du 1er Congrès international d'Études sur la lumineuse antique (Nyon, Genève, 29.IX - 4. X 2003)*, (ed. L. Chrzanowski), Montagnac 2005, 217, fig. 7 a-b, pl. 103.

⁵³ D.M. Bailey, *Excavations at Sidi Khrebish, Benghazi (Berenice)*, III, part 2: *The Lamps*, Tripoli 1985, 182, no. 757, fig. 15, [A]ΡΧΕ..., 3rd century, from Sidi Khrebish (Berenice), suggests that he is an Athenian lamp-maker, without any further discussion.

opinion that neither the lamp nor the workshop was Cypriot⁵⁴. The activity of the workshop with the signature ΑΡΧΕΠΟΛΙC or in genitive ΑΡΧΕΠΟΛΙΔΟC, coincides with relative certainty with the period of the late 3rd-early 4th century, as evident from the context at Isthmia and Cherson. A dating in the above period is confirmed by the rest of the 3rd-century Cypriot lamps that were found together with Λ 5445 in the excavation of the Protou plot in Rhodes.

Another well known signature, ΕΡΜΙΑΝΟ, was preserved on the lamp ΠΧ 2575 (figs. 24-25). Although lacking any excavation data, its typological traits and decoration with a palm tree or palmette motif, suggest its dating to the first half of the 4th century.

The signature Ι on the lamps Λ 5189 (figs. 8-9) and Λ 5169 (figs. 26-27) is inexplicable. Bailey has already remarked⁵⁵ that this signature is attested on lamps originating from Egypt and Cyprus, without ruling out lamps of Asia Minor or other origin. The ones examined here have Cypriot traits evident in the clay fabric and the form of the base-ring. The scallop-shell as a discus subject on the lamp Λ 5189 is very common in Cypriot products, but not the ship depicted on Λ 5169. We believe that the stamp Ι on a Cypriot lamp from Cherson is misjudged as a *planta pedis*, a view not confirmed by the published drawing⁵⁶.

The relief Ε on the base of Λ 5188 (figs. 5-6), a good-quality lamp of the early 4th century, could theoretically belong to the workshops with the signature ΕΙΡΗΑC, ΕΡΜΙΑ[ΝΟ], ΕΙΡΗΝΑΙΟC, ΕΠΙΚ/ΤΑC/ΤΟC.

One of the most popular Cypriot workshops of the 4th-5th century is identified⁵⁷ by a circular name stamp (ΕΥΘ)ΧΗΤΟC on the base of the lamp ΠΧ 2252 (figs. 16-17). The popularity of the products of this workshop in the Aegean islands is confirmed by the lamps found in Samos⁵⁸.

In conclusion, we wish to emphasize the fact that during the 3rd century there is a broad diffusion of Cypriot lamps into the market of Rhodes, something that should not be of any surprise. The breadth of this diffusion is clearly evidenced by the presence in Rhodes of otherwise unknown signatures and decorative subjects. Based on the evidence from Rhodes, we can only presume that the Cypriot lamps were successfully competing with the more expensive and finer Corinthian ones not only in Rhodes but also in the other Dodecanese islands as well, for which we have no evidence so far. The presence of well known Cypriot lamp-makers, such as the ΜΑΡΚΟΥ in Nisyros, as mentioned above, is indicative. We believe that more Cypriot lamps, often confused and classified with the Corinthian products, are still to be identified in the Aegean islands.

The Cypriot lamps imported to Rhodes confirm the existence of mercantile transactions between Cyprus and Rhodes during the 2nd-3rd, and the beginning of 4th centuries, refuting the view that Cypriot lamps were not a commercial product. These imports could also be evidence of long-standing trading relations, as suggested by the

⁵⁴ Bailey, *Catalogue*, 313, Q 2552, pl. 69, 200-300.

⁵⁵ Bailey, «Lamps», 22, 71; Bailey, *Catalogue*, 105.

⁵⁶ L. Chrzanowski - D. Zhuravlev, *Lamps from Chersonesos in the State Historical Museum-Moscow* (Studia Archaeologica 94), Rome 1998, 107-108, no. 59.

⁵⁷ For the workshop, see Bailey, *Catalogue*, 102; Oziol, *Salamine*, 223-224; Bezzola op.cit. (n. 9), 158-159.

⁵⁸ N. Poulou-Papadimitriou, «Lampes paléochrétiennes de Samos», *BCH* 110 (1986), 605-607, nos 50, 51, figs. 48-50, from Samos.

small fragments of lamps with pierced handles and without grooves, which could probably belong to imported Cypriot lamps of the 2nd century.

It is worth noting that the Cypriot production succeeded in differentiating its products from their prototypes, regardless of what these actual prototypes were. Thus, the view that the number of decorative motifs employed is limited⁵⁹ should be partially reconsidered. Moreover, from the beginning of the 4th century onward there was a gradual decline of Cypriot imports in Rhodes, concurrent with the rise of Athenian products. Our study has yet to arrive at a theoretical approach that could offer a satisfactory answer to this divergence other than fashion trends. However, we should not overlook the fact that the Cypriot lamps were brittle and fragile, and it must have been difficult for them to compete with the heavier, compact and very attractive Athenian ones, which during the 4th century dominated the markets widely, not only that of Rhodes. Even so, the Cypriot lamps did not disappear entirely from Rhodes, but their presence continued in lower numbers. We should also bear in mind that from the 5th century onward, the Cypriot production was in decline⁶⁰, not only in quantity but also in quality. Thus, we may assume that late Cypriot lamps, in contrast to other ceramic products of Cypriot provenance, are rather sporadic in Rhodes after the 5th century.

Future research on the rest of the Cypriot fine ware, from the 3rd century onward, will probably prove what we are pointing out on the basis of personal observations, but considering the nature and the bulk of fine ware it is difficult to discuss this in detail here. Given that the sea routes between Rhodes and Cyprus remained crowded until the mid-7th century⁶¹, the decrease in the imports of Cypriot lamps was not due to any disruption or decline of the commercial relations between the two islands, as the presence of Cypriot Red Slip Ware (Late Roman D) in Rhodes is far from negligible. This means that the trade of lamps should be disengaged from that of fine ware. The cause is not always discernible and the preference for specific forms created fashions, while the economic factor played a major role. These conclusions, if ever confirmed, will not necessarily be valid for the rest of the Dodecanese islands, where, with the exclusion of Cos, the rescue excavations and the material from them is limited. Differentiations do exist and we mention here in passing those Cypriot lamps of the 7th century of the type Vessberg 19⁶² that were found in Calymnos and Leros, but are not in Rhodes. We believe that the study of the material coming to light from the ongoing rescue excavations will elucidate even more aspects of typology and dating.

Angeliki Katsioti

4th Ephorate of Byzantine Antiquities

⁵⁹ Hayes, op.cit. (n. 1), 75. Instead Oziol, *Salamine*, 195, points out the originality of the iconographic subjects.

⁶⁰ Bezzola, op.cit. (n. 9), 165.

⁶¹ Ch. Bakirtzis, «Η θαλάσσια διαδρομή Κύπρου-Αιγαίου στα παλαιοχριστιανικά χρόνια», *Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου Η Κύπρος και το Αιγαίο στην αρχαιότητα. Από την προϊστορική περίοδο ως τον 7^ο αιώνα μ.Χ.* (Λευκωσία 1995), Nicosia 1997, 327-332.

⁶² Bailey, *Catalogue*, 318, Q 2618, pl. 71. Archaeological Museum of Calymnos, no. 282, 481 (lamp unpublished). Archaeological Museum of Leros ΠΙΧ 1081, from the early Christian basilica at Partheni (lamp unpublished).

Fig. 1

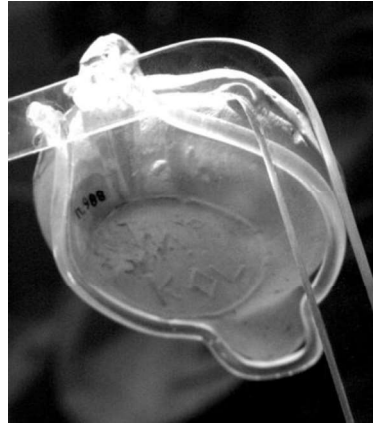

Fig. 2

Fig. 3

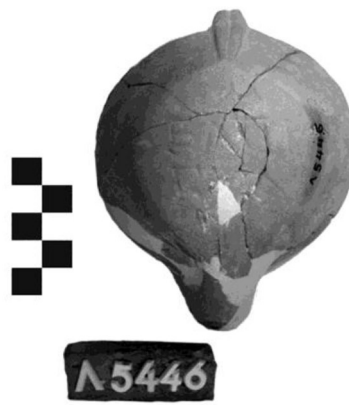

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 8

Fig. 9

Fig. 10

Fig. 11

Fig. 12

Fig. 13

Fig. 14

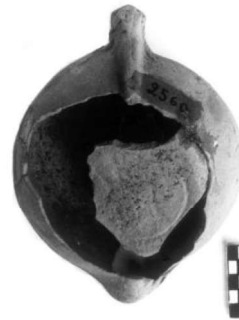
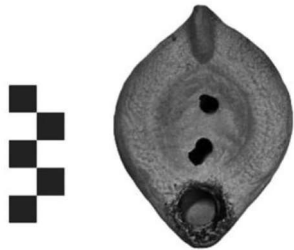
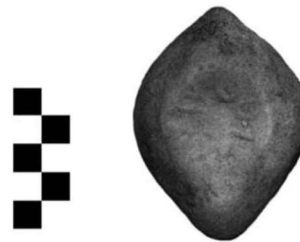

Fig. 15

ΠX2552

Fig. 16

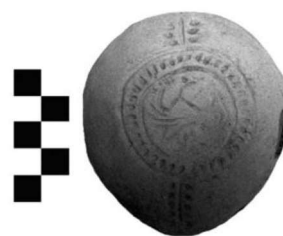
ΠX2552

Fig. 17

Λ5159

Fig. 18

Λ5159

Fig. 19

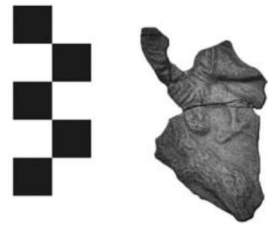

Fig. 20

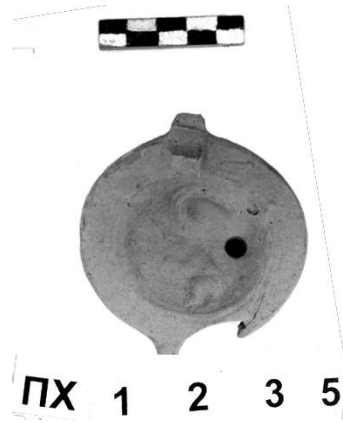

Fig. 21

Fig. 22

Fig. 23

Fig. 24

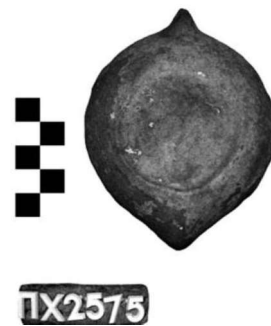

Fig. 25

Fig. 26

Fig. 27